

HARMATTA JÁNOS

KRÉTA GÖRÖGÖK ELŐTTI LAKOSSÁGA NYELVÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

I

A Kréta és Kis-Ázsia nyelvei és lakossága között megfigyelhető kapcsolatok már az ókorban felkeltették a történétírók érdeklődését. Az újkorban — csakúgy mint az ókorban — általánosan elterjedt volt az a feltevés, hogy Kréta minőségi népességének és Kis-Ázsia lakosságának nyelvei rokonságban állottak egymással. Azonban e kérdés történeti és nyelvészeti vizsgálatához a szilárd alapot csak az a korszakalkotó felfedezés teremtette meg, hogy Kis-Ázsiában az i. e. II. évezredben indoeurópai nyelveket — köztük a hettitát — beszéltek.¹ További kutatások Kis-Ázsia népeit, nyelveit és írásbeliségeit az ókori Elő-Ázsia Krétától Indiáig terjedő nagy összefüggésrendszerébe igyekeztek állítani.²

A kis-ázsiai indoeurópai nyelvek felfedezéséből adódó új alapvető felismerések csak lassan jutottak érvényre, mert a nyelvtudományban korábban uralkodó felfogás szerint Görögország, Kréta és Kis-Ázsia görögök előtti lakossága nemindoeurópai nyelveket beszélt. Így először kétkedéssel fogadták a hettita indoeurópai jellegére vonatkozó eredményeket is, mert egyszerűen nem tudták elképzelni, hogy a hettita indoeurópai nyelv lehessen. Csak lassan kezdte meg a nyelvtudomány azokat az elkerülhetetlen következtetéseket levonni, amelyek egész sor indoeurópai nyelvnek, a hettitának, luwiyainak, palainak és hieroglif-luwiyainak Kis-Ázsia területén való egykori létezéséből adódtak. Így keletkezett többek közt mint a régi elképzeléseket és az új tényeket összeegyeztetni megkísérlő szükségmegoldás P. Kretschmer protindogermán elmélete. Ismeretes, hogy M. Ventris is sokáig még a lineáris B-feliratok megfejtését is nemindoeurópai nyelvek segítségével kísérlete meg és egyes kutatók még az «Evidence» megjelenése után is nemindoeurópainak tekintették a lineáris B-feliratok nyelvét.

Végül is a mykénéi nyelv kutatásának nagy fellendülése és eredményei tették lehetővé Kréta görögök előtti lakossága és nyelve kérdésének helyes felvetését. Hamarosan megkísérelték, hogy a lineáris B megállapított szótagértékeit a lineáris A-írásba visszavetítsék s ezzel az eljárással a lineáris A-szövegeket olvashatóvá tégyék. Írástörténeti szempontból ez a kísérlet bizonyára jo-

¹ Vö. B. Hrozný: Die Lösung des hethitischen Problems. Ein vorläufiger Bericht. MDOG 56 (1915) 1—50 és Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm. Ein Entzifferungsversuch. Leipzig 1917. Hrozný más idevágó munkáira l. J. Prosecký: Academician Bedřich Hrozný (May 6, 1879—Dec. 12, 1952). Bibliography 1902—1979. Prague 1979.

² Pl. B. Hrozný: Die älteste Geschichte Vorderasiens. Prag 1940. ²Prag 1943 és Ancient History of Western Asia, India and Crete. Prague 1953.

gosult volt. Már M. Ventris és J. Chadwick megállapították, hogy a lineáris B-írás jelei közül 45 biztosan, 10 pedig valószínűleg azonosítható a lineáris A-írás megfelelő jeleivel, míg a lineáris B-írás 29 jele ezzel szemben új alkotás. Ventris és Chadwick a lineáris B-jelek hangértéke alapján már maguk is megkísérelték a lineáris A-szövegek egyes helyeinek olvasatát.³ Ennek alapján joggal fel lehetett tenni, hogy ezek a kísérletek továbbfejleszthetők és hogy ez a módszer a lineáris A-szövegek megfejtésére általában felhasználható. Mégis, ezekkel az elméleti várakozásokkal szemben a lineáris A-szövegek megfejtésére tett kísérletek nem vezettek egyértelmű eredményekre.

Azokat a történeti megfontolásokat követve, amelyek szerint egyrészt a görög források tanúbizonysága alapján a termilek — egy lykiai eredetű nép — alkották Kréta régi lakosságát, másrészt pedig a lyk nyelv a luwiyai folytatásának tekinthető, feltették, hogy Kréta régi népessége a luwiyait vagy a luwiyaihoz közelálló rokon nyelvet beszélt s hogy következésképpen a lineáris A-feliratokat luwiyai nyelven írták.

Azonban a lineáris B-írás szótagértékei segítségével olvashatóvá tett lineáris A-szövegek értelmezésére tett kísérleteknél különböző nehézségek jelentkeztek. A szegényes luwiyai nyelvi anyag segítségével a lineáris A-szövegek jónéhány szóalakja sem nyelvtani, sem jelentéstani szempontból nem volt azonosítható és még azokban az esetekben is, amelyekben luwiyai magyarázatot javasoltak, hamarosan többé-kevésbé jogos kételyek merültek fel. Így többek közt kísérlet történt az *a-sa-sa-ra-me* olvasat «úrnőnek» való értelmezésére. Rámutatva arra a jelenségre, hogy a hettita *i*-nek a luwiyaiiban sok esetben *a*-felel meg (vö. pl. hett. *iya*- és luw. *aya*- «csinálni»), az *a-sa-sa-ra*-szóban a hett. *išhaššara*-«úrnő» luwiyai megfelelőjét vélték megtalálni.⁴

E magyarázat ellen azonban hamarosan a következő ellenérveket hozták fel: 1. A hettita *išhāš* «úr» szónak, az *išhaššara*-alapszavának a megfelelője ismeretlen a luwiyaiiban. A megfelelő jelentésű szó valószínűleg inkább *wašha*-, amely viszont protohatti eredetű lehet. 2. A *-šar*-«asszony» szónak, az *išhaššara*-«úrnő» feltett második elemének is más a megfelelője a luwiyaiiban, és pedig *-šri*-, mint ez a *nana*- ~ *nanašri*-alakpár alapján megállapítható. 3. Az *išhaššara*-«úrnő» szó második eleme, *-šar*-«asszony» előfordul már a Kül-Tepe-táblák névanyagában, következésképpen nem tekinthető indoeurópai eredetű szónak.⁵

Ezeknek az ellenvetéseknek egy részét bizonyára többé-kevésbé semlegesíteni lehet. Így a *-šar*-elem előfordulása a Kül-Tepe-táblák névanyagában biztosan nem jelenti azt, hogy feltétlenül nemindoeurópai eredetűnek kellene lennie. H. Bossert, E. Laroche, A. Götz és mások kutatásai alapján a Kül-Tepe-táblák nyelvi anyagában más indoeurópai, pontosabban korahettita-luwiyai

³ M. Ventris—J. Chadwick: Documents in Mycenaean Greek. Cambridge 1956. 31 skk., 39 skk. Vö. még P. Meriggi: Zur Lesung des Minoischen (A). Minoica. Berlin 1958. 232 skk.

⁴ L. R. Palmer: Luvian and Linear A. TPhS 1958. 75 skk. és Linear A and the Anatolian Languages. Atti e Memorie del 1° Congresso Internazionale di Micenologia, Roma 27 sett. — 3 ott. 1967. I. Roma 1968. 339 skk., különösen 348 skk. Az *išhaššara*-szó *išhaššarwašh*-származékáról H. Freydank: MIO 11 (1960.) 373 skk.

⁵ A. Kammenhuber: Atti e Memorie. 380 skk. és Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch. Handbuch der Orientalistik. I. Abt. II. Bd. I—II. Abschn. Lief. 2. Leiden—Köln 1969. 269. Vö. még H. Kronasser: Etymologie der heth. Sprache. Wiesbaden 1963. 109 skk., 128 skk.

vagy «kaneši» eredetű elemekkel is számolnunk kell.⁶ Azt is sikerült tisztázni, hogy az *išhaššara-*, *haššušara-* stb. összetételeket nem *išha-šara-*, *haššu-šara-*, hanem *išha-ašara-*, *haššu-ašara-* elemekre kell tagolnunk s hogy az *ašar-* «asszony» szónak pontos megfelelője található a görögben. E szó hangalakja a luwiyai ban is nyilvánvalóan **ašar-* lehetett s ebből az **ašri-* alak magánhangzó kieséssel keletkezhetett.⁷

Az azonban mindenesetre tény marad, hogy az *išha-* «úr» szó a luwiyai ban ezideig nem ismeretes, még ha nem is zárható ki annak a lehetősége, hogy ezt az egykor meglevő szókészleteti elemet csak a proto-hatti *wašha-* szorította ki a nyelvhasználatból. Mindezt figyelembe véve könnyen megérthetjük, ha egyes kutatók az *a-sa-sa-ra-* szót a hettita *išhaššara-* «úr» helyett a hettita *haššušara-* «királynő» szóval hozzák kapcsolatba.⁸ Jelentéstani szempontból bizonyára semmilyen megfontolás sem szól egy istennőnek mint «királynőnek» a megszólitása ellen (vö. pl. a latin *regina* hasonló használatát), azonban ebben az esetben nyomban felvetődik a szókezdő laringális írásos ábrázolásának problémája.

Más szavak, mint pl. *ku-ro* esetében, amelynek «összeg, összesen» jelzése biztosnak látszik, még kevésbé sikerült a luwiyai segítségével megnyugtató magyarázatot találni. A luwiyai *kaluti-* «sor, kör, közösség» szót természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül *ku-ro* vizsgálatánál, azonban a **kul* és *kaluti-* alakok közötti hangtani eltéréseket igen nehéz megmagyarázni. Ez a körülmény vezetett nyilvánvalóan arra a gondolatra, hogy a *ku-ro* íráskép mögött a görög *κύρον* «kerek, kereken» vagy pedig a nyugati sémi, pl. arameus *kollā* «minden, összes» kifejezést kell keresni.

Az utóbbi két ötletet önálló elméletté építették ki a lineáris A-feliratok nyelvének görög illetve nyugati sémi voltáról, úgyhogy az I. Nemzetközi Mykénológiai Kongresszuson a lineáris A-feliratok nyelvéről egymás mellett négy különböző elgondolást ismertettek: 1. A lineáris A-szövegek nyelve luwiyai. 2. A lineáris A-szövegek egy részét luwiyai, másik részét pedig görög nyelven írták. 3. E feliratok nyelve hettita. 4. A lineáris A-feliratok nyelve nyugati sémi. 5. Ehhez jött még az utóbbi évtizedben az a kísérlet, amely a lineáris A-feliratokat a proto-hatti segítségével kísérel meg értelmezni.⁹

⁶ Vö. pl. *H. Bossert*: Asia 1946. 155; *E. Laroche*: RHA 46 (1947) 66 sk., RevPhil 75 (1950) 39 és Recueil d'onomastique hittite. Paris 1952. 105; *A. Götz*: Language 29 (1953) 263 skk., 30 (1954) 349 skk. és Kulturgeschichte des Alten Orients. III. 1. Kleinasien.² München 1957. 51, 73; *E. Laroche*: Les noms des Hittites. Paris 1966. 297 skk.

⁷ *O. Szemerényi*: The Alleged Indo-European **sor-* 'woman'. Kratylos 11 (1966) 206 skk., a Kültepe-i nyelvi anyagról 210 skk. irodalommal.

⁸ *S. Davis*: The Minoan Pictographic (Hieroglyphic) and Linear A Scripts Deciphered. Atti e Memorie. 395 skk.

⁹ Vö. *L. R. Palmer*: Linear A and the Anatolian Languages. Atti e Memorie. 339 skk.; *V. J. Georgiev*: Les deux langues des inscriptions crétoises en linéaire A. Sofia 1963, L'état actuel du déchiffrement des textes en linéaire A. Atti e Memorie. 355 skk., Le déchiffrement du texte sur le disque de Phaistos. Sofia 1976. *C. H. Gordon*: The Present Status of Minoan Studies. Atti e Memorie. 383 skk., *S. Davis*: i. m. 395 skk., *A. Kammenhuber*: Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch. 259, *J. G. P. Best*: Six Contributions to the Decipherment of Linear A. Ugarit-Forschungen 5 (1973) 53 skk., *J. Chadwick*: Introduction to the Problems of «Minoan Linear A». JRAS 1975. 143 skk., *C. H. Gordon*: The Decipherment of Minoan and Eteocretan. JRAS 1975. 148 skk., *J. T. Hooker*: Problems and Methods in the Decipherment of Linear A. JRAS 1975. 164 skk., *F. Crevatin*: La lingua «Minoica»: metodi d'indagine e problemi. STAnt. Stella. 1975. 1 skk., *G. L. Huxley*: Crete and the Luwians: Some Problems Reconsidered. BICIS 23 (1976) 115 skk., *J. G. P. Best*: An Analysis of the Linear A Tablet HT 12. Kadmos 15 (1976) 102 skk., *Y. Duhoux*: Une analyse linguistique du linéaire A. Etudes minoennes I. 1978. 65 skk.

Ezek közül az elméletek közül a görög, a nyugati sémi és a proto-hatti nyelvöldrajzi és történeti szempontból kevésbé valószínűek, még ha nem is lehet annak a lehetőségét kizárni, hogy a sziget minőségi lakossága e nyelvekből egyes jövevényszavakat átvett vagy hogy e nyelvterületekről származó ethnikai csoportok Krétán megtelepedtek. A hettita elméletnek szemmel láthatólag gyakorlati alapja van: a rendelkezésre álló hettita nyelvi anyag összehasonlíthatatlanul nagyobb mint a luwiyai és a hieroglif-luwiyai együttvéve. Történeti és nyelvöldrajzi szempontból azonban ez az elmélet — még ha eltekintünk is a javasolt magyarázatok más nehézségeitől — aligha tekinthető kézenfekvőnek. A nyelvöldrajzi és a történeti szempontok határozottan a luwiyai elmélet mellett szólnak, azonban a javasolt magyarázatok nyelvi szempontból sok esetben önkényesek és tartalmi szempontból kevésbé valószínűek.

A nehézségek, amelyekkel az újabb kísérleteknek is számolniuk kell, különböző jellegűek. Első helyen arra kell rámutatnunk, hogy a lineáris A-szövegeknek a lineáris B-írás szótagértékeinek behelyettesítésével nyert olvasata nyilvánvalóan eléggé magas százalékarányban tartalmaz pontatlanságokat és hibákat. Ennek az okát részint a lineáris B-írás íráselméleti szemléletében, részint a lineáris A és lineáris B szótagértékeinek feltett azonosságában kereshetjük. A lineáris B-írás szótagértékeit a modern hangírás szemlélete alapján határozták meg s vezették be egyezményes használatukat. Íráselméleti szempontból azonban aligha fogadható el az a felfogás, amely szerint pl. a *ko-wo* íráskép a szótagzáró mássalhangzókat nem akarta volna ábrázolni. A mykénéi írásoknak még minden bizonnyal más, kevésbé tökéletes képzeteik voltak nyelvük szótagszerkezetéről. Számukra az általunk egyezményesen *ko-wo*-nak átírt írásjelek nyilvánvalóan a **korwos* alakot ábrázolták, azaz képzeteik szerint egy szótagjel, mint pl. *ko*, a *ko*, *koi*, *kol*, *kom*, *kon*, *kor*, *kos*, *go*, *goi*, *gol*, *gom*, *gon*, *gor*, *gos*, *kho*, *khoi*, *khol*, *khom*, *khon*, *khor*, *khos* szótagokat egyformán képviselhette. Ebben az elképzelésben bizonyára a tiszta szótagírásból az elvont szótagírásba való átmenet ragadható meg. A lineáris B-írás jeleinek általánosan használt egyezményes átírása sok esetben a görög hangtörténet szempontjából is félrevezető.

Ehhez kapcsolódik azután az a kérdés, hogy a lineáris B-írás megalkotásánál a lineáris A-írás jeleinek szótagértékét nem változtatták-e meg. Fel lehetne többek közt tenni, hogy az *a* jel hangértéke a lineáris A-írásban még *ha* volt, azaz, hogy *a-sa-sa-ra* helyett tulajdonképpen **ha-sa-sa-ra* alakot kell olvasnunk. A magánhangzójeleknél a laringálist tartalmazó szótagérték esetleg még a lineáris B-írásban is meglehetett. Felmerül az a kérdés is, hogy a lineáris A-írásban is egy öttagú magánhangzórendszer jelölésével kell-e számolnunk, ami a luwiyaival való összevetésnél szemmel láthatólag nehézségeket okoz. A kutatás jelenlegi helyzetében úgy látszik, hogy egy új elméleti és módszertani alapnak a megteremtése nélkül nehezen lehet a lineáris A-szövegek magyarázatában meggyőző eredményre jutni.

II

Mindezt figyelembe véve talán nem felesleges a kutatás figyelmét újra arra a ráolvasásra irányítanunk, amelyet az ázsiai betegség ellen Kafti (*k:ftjw*) nyelvén, azaz krétai nyelven a londoni orvosi papirusz (Brit. Mus. Nr. 10059) tartott fenn s amely valószínűleg az i. e. XV. századból származik.¹⁰ A papi-

¹⁰ Vö. H. Bossert: OLZ 1931. Sp. 304 és az 1. jz.

rusz idevágó szöveghelye illetve fordítása J. Friedrichnél¹¹ a következőképpen hangzik: «... Beschwörung der Asiatenkrankheit in der Sprache von Kreta: š'-n-tj k'-pw-pj-w'-j-i'-j-m'-n-tj-r'-k'-k'-r'. Diesen Spruch sagt man über g'-š-Flüssigkeit von 'w'-j.t- Trank, Harn (und) šbt-Flüssigkeit. — Darauf tun.»

Ezt a Kafti nyelvén írott ráolvasást 1930-ban H. Bossert részletesen tanulmányozta s megkísérelte értelmezését is adni.¹² A szöveget úgy olvasta és egészítette ki magánhangzókkal, hogy egy szabályos hexametert kapott, spondeussal a 3. és 4. lábban:

ánti kupapa waja jaja minti lekakali

— u o — o u — — — — u o — o

Ez a magyarázat bizonyos népszerűsége telt szert s idézni szokták a hexameter eredetének kérdésével kapcsolatban a görög irodalomtörténet kézikönyveiben.¹³ Bossert a ráolvasás magyarázatánál abból a feltevésből indult ki, hogy az egyiptomi használati utasítás («diesen Spruch sagt man über g'-š-Flüssigkeit von 'w'-j.t-Trank, Harn [und] šbt-Flüssigkeit. — Darauf tun.») szó szerinti fordítása a krétai ráolvasás utolsó négy szavának, azaz a *waja jaja minti lekakali* szavaknak s így az egész varázsmondásnak a következő fordítását adta: «Šanta, Kupapa, waja jaja, Harn, Minze(-trank) mögen schäumen!»

Érdekes megfigyelni, hogy Bossert a krétai ráolvasás magyarázatára tett kísérleténél egyáltalán nem használta fel a már akkoriban ismert hettita és luwiyai nyelvi anyagot. Ugyanakkor azonban — és elméleti szempontból bizonyára helyesen — megkísérelte, hogy a Krétán talált lineáris A-feliratokat a krétai varázsmondás magyarázatába bevonja, sőt az utóbbi segítségével e feliratok néhány írásjelének megfejtését is megkockáztatta. Így azt hitte, hogy a *lekakali* szót egy Trullosból származó áldozó csésze lineáris A-feliratában is

1. kép

megtalálta. E felirat négy jelét (1. kép) *r/l, k, k, r/l*-nek olvasta és a krétai mondas *lekakali* szavával azonosította. Megjegyezhetjük, hogy a mai kutatás a lineáris B-írás szótagértékei alapján e négy jelet *ja-sa-sa-ra*-nak olvassa s benne az *a-sa-sa-ra* «úr» vagy «királynő» szó változatát látja. Ha a lineáris A-feliratok bevonását a krétai varázsmondás magyarázatába elméleti szempontból helyesnek lehet is tekinteni, a harmincas évek elején egy ilyen kísérlet még nyilvánvalóan túlságosan korai volt s talán még ma sem vezetne megbízható eredményre. Bossert egyébként nem tett kísérletet arra, hogy a krétai ráolvasás nyelvét közelebbről meghatározza.

Ha most a krétai varázsmondás magyarázatát újra meg akarjuk kísérlni, akkor elsősorban arra kell rámutatnunk, hogy Bossertnek az a kiindulópontja, miszerint az egyiptomi használati utasítás a krétai ráolvasás utolsó

¹¹ J. Friedrich: Kleinasiatische Sprachdenkmäler. 146.

¹² H. Bossert: Die Beschwörung einer Krankheit in der Sprache von Kreta. OLZ 1931. 303—329, különösen 318.

¹³ Pl. K. Marót: Die Anfänge der griechischen Literatur. Vorfragen. Budapest 1960. 219.

négy szavának szószerinti fordítása volna, nyilvánvalóan téves volt. A megelőző egyiptomi szöveg ugyanis világosan megmondja, hogy az ázsiai betegség elleni ráolvasásról van szó *k:ftjw* nyelvén, nem pedig használati utasításról («Beschwörung der Asiatenkrankheit in der Sprache von *k:ftjw*»). Ezenkívül ismerünk egy az ázsiai betegség elleni ráolvasást egyiptomi nyelven is (Papyrus Hearst, Nr. 170 recept), amelynek szövege a következő: «Wer ist wissend wie Rē? Wer weiß gleiches? Dieser Gott. Verhülle (?) den Leib mit Kohlen, bis der Gott damit (?) gefüllt ist. Wie Seth das Meer abgewehrt hat, so wird Seth dich abwehren, *tn.t-^cmw* (Asiatenkrankheit). Gehe ja nicht, gehe ja nicht in den Leib des NN, geboren von der NN. Dieser Spruch wird viermal gesagt über frischem Öl und 'Kessel-Brotten'. Sie damit vertreiben und sie mit Amuletten *štt.wt* bannen.»¹⁴

Ez a szöveg jó párhuzamot nyújt a krétai ráolvasáshoz. Világosan kitűnik belőle, hogy a ráolvasás szövegét és a használati utasítást egymástól el kell különíteni. Ezzel el is esik Bossertnek az a feltevése, hogy a krétai ráolvasás tulajdonképpen a használati utasítást tartalmazza. Bizonyára van a ráolvasásszövegeknek tipológiája, amelynek az idézett egyiptomi ráolvasás is pontosan megfelel. Felhívnak egy vagy több istenséget (ebben az esetben Rē^ct és Sethet) és kéri őket, hogy a betegséget fékezze meg, hárítsák el vagy győzzék le. Nyilvánvalóan hasonló értelmet kell a krétai ráolvasás esetében is feltennünk.

A varázsmondás szövegét szótagírással — vagy más megjelölést használva — jelcsoportos írással (group writing) rögzítették, ahogy az egyiptomi írnokok az idegen neveket és szavakat általában írni szokták. Azonban már Bossert megfigyelte, hogy egy szóban egy determinatívum is előfordul, csak a krétai ráolvasás szerkezetére és jellegére vonatkozó téves elmélete megakadályozta abban, hogy e tényállást helyesen értékelje. Egyrészt ugyanis azt hitte, hogy az egyiptomi használati utasítás a krétai varázsmondás utolsó négy szavának szószerinti utasítása, másrészt viszont feltette, hogy az egyiptomi *w:j.t* csak «eine lautliche Angleichung» a krétai *w:j* szóhoz, amelynek értelmét véleménye szerint az írnok nyilvánvalóan nem ismerte s amelyet éppen ezért az említett egyiptomi szóval hozott kapcsolatba. Ezért szerinte a krétai *w:j* szó mögött álló «út» jelentésű determinatívum csak az egyiptomi írnok bizonytalanságáról tanúskodik (s egyúttal a szó végét jelzi).

Ez az elgondolása azonban ellentétben áll saját tulajdon elméletével. Ha ugyanis feltesszük, hogy «az egyiptomi használati utasítás a krétai varázsmondás utolsó négy szavának szószerinti fordítása», akkor szükségképpen azt is fel kell tennünk, hogy az egyiptomi írnok a krétai szavak jelentését pontosan ismerte. Ebben az esetben azonban az a feltevés, hogy az írnok egy krétai szót a hangalak hasonlósága alapján fordított volna egyiptomira s hogy a determinatívumot helytelenül használta volna, egyáltalán nem jöhet számításba.

Bossert feltevésével szemben a determinatívum használata a krétai szövegben éppen arra mutat, hogy az egyiptomi írnok a szóbanforgó krétai szó jelentését tényleg pontosan ismerte s világos képe volt a ráolvasás nyelvi szerkezetéről. Ezt a tényállást egy másik determinatívum kétszeri használata még inkább megerősíti. E megfigyelések alapján kézenfekvő feltennünk, hogy a krétai varázsmondás szövegét az egyiptomi írnok nem mint egy értelmetlen hangsort, hanem mint egy nyelvtani és jelentéstani szempontból világosan megértett nyelvi közlést jegyezte fel.

¹⁴ H. Bossert: OLZ 1931. 304, 3. jz.

A varázsmondás egyes szavainak elkülönítésére további lehetőséget nyújt a fentebb már tárgyalt y hieroglif jel a $p-y-w^3$ jelcsoportban. Ezt a jelet, mint fentebb említettük, az egyiptomi írnokok egy-két kivételtől eltekintve mindig szóvégen használták.²⁰ Ennek az írásgyakorlatnak a következtében a szóbanforgó jelcsoportban a szóhatárnak a y és a w^3 jelek közé kell esnie. A determinatívumok és a hieroglif írás gyakorlata alapján tehát a ráolvasás második részében a következő három szót lehet felismerni illetve elkülöníteni: w^3-y ^{DetN/31}, i ^{DetA/2-y}, m^- - (vagy: mmi^-)- $n-ti^-r-k^-k^-$ ^{DetA/2-r}. Az első két szóhoz viszonyítva a harmadik szó túlságosan hosszúnak tűnik. Így talán arra gondolhatunk, hogy az első hieroglif jelek e szóban valamilyen partikulát jelölnek.

Mint említettük, a varázsmondás első részében a w^3-y szó előtt jelcsoportos írással, de fonétikai kiegészítők és determinatívumok nélkül írt jelcsoportot találunk. A ráolvasás két részének írásmódja közt feltűnő a különbség s ez azt a benyomást kelti, hogy az első részben más szókatégória írásos ábrázolásával van dolgunk, mint a második részben. A jelentéskatégoriát jelző determinatívumok hiánya e részben arra mutat, hogy személynevekkel van dolgunk, amelyeknek elsősorban azonosítási funkciójuk van s ugyanakkor a jelcsoportos írásmód az idegen nevekre jellemző. Így kézenfekvő az a feltevés, hogy a krétai ráolvasás első része idegen tulajdonneveket tartalmaz. Mivel nemcsak a személyneveknél hiányozhat az A/1 (FÉRFI) determinatívum, hanem az istenneveknél sem teszik ki mindig az A/40 (ISTEN) determinatívumot (pl. Skr ^{DetA/40} mellett Skr , $Wsír$ ^{DetA/40} mellett $Wsír$, Sbk ^{DetA/40} mellett Sbk , nkt , $Bstt$ stb.²¹) bizonyára fennáll a lehetősége annak, hogy a krétai varázsmondás első szavaiban istenneveket keressünk.

IV

E megfigyelések alapján a krétai ráolvasás hieroglif írásos lejegyzésének szövegét következőképpen írhatjuk át és tagolhatjuk:

snkppy w³y^{DetN/31} *i*^{DetA/2y} *mntirk*^{DetA/2r}

Az első írásjelcsoportban Bossert a *Šantaš* és *Kupapa* istenneveket ismerte fel. A fentebbi fejtegetések után bizonyára semmi sem áll e magyarázat útjában. A *snkpp* íráskép minden nehézség nélkül tekinthető a *Santa Kupapa* névalakok ábrázolásának a hieroglif írásban. Csak arra a kérdésre kell még választ adni, hogyan magyarázható meg e két névalak és a fennmaradó $-y$ hieroglif jel. A varázsmondás elején elsősorban a betegséget gyógyító istenek stb. felhívását, megszólítását várhatjuk s így a *Santa Kupapa* alakokban nagy valószínűséggel vocativusokat láthatunk. A hetitában a nominatívust használják vocativusi funkcióban, azonban a régibb nyelvben még találunk példákat az egyszerű szótó vocativusként való használatára is, pl. *išha* «ó úr!».²² A *Santa Kupapa* alakok használata a *Šantaš Kupapaš* nominatívusok helyett bizonyára ennek a nyelvállapotnak felel meg s ezek az alakok régi vocativusok-

²⁰ Vö. 18. jz.

²¹ A. Gardiner: *Egyptian Grammar*.³ 169, 558, 563, 589, 592. Az A/40 (ISTEN) determinatívumtól eltérőleg a C/1–11 istendeterminatívumokat (A. Gardiner: i. m. 448 sk.), amelyeket istenlogogrammokként is használnak, nem szokták elhagyni.

²² Vö. A. Kammenhuber: *Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphen-luwisch*. 193.

nak tekinthetők. Mivel a megszólításban két istenség, Šantaš és Kupapaš szerepel, nyilvánvaló a két név után álló *-y* jelben egy «és» jelentésű enklitikus kötőszót látni. Valóban, kézenfekvő ezt a hettita *-a*, *-ya* «és» mellérendelő kötőszóval²³ összevetni. Ha e magyarázat helyesnek bizonyul, akkor a *sntkppy* megszólítást következőképpen értelmezhetjük: *Santa Kupapaya* «Ó Šantaš és Kupapaš!»

Érdekes megfigyelni, hogy a két segítségül hívott istenség közül az első, Šantaš, luwiyai istenség, míg a második, Kupapaš, hurrita eredetű istennő, aki Kargamišban volt otthon, de Kis-Ázsiában a hettitáknál is ismerték.²⁴ E két istennév igen fontos a krétai varázsmondás magyarázata szempontjából, mert a luwiyai és a hettita területen való elterjedésük bizonyos mértékben útmutatást adhat e szöveg nyelvi hovatartozására. A Šantaš és Kupapaš istennevek alapján a ráolvasás magyarázatát nyilvánvalóan a luwiyai és a hettita segítségével kell megkísérlni.

A krétai ráolvasás második részének magyarázatára tehát két támpontunk van: 1. A két istennév tanúbizonysága, amely a szöveg nyelvi rokonságát a luwiyaival és a hettitával valószínűvé teszi, 2. az egyes szavak jelentéstartalmának meghatározása az N/31 és A/2 determinatívumok segítségével. A kettő közül az N/31-et olyan jelentések mint «út, utazás, általános helyzet, távolság» jelzésére használják és pedig mind főneveknél, pl. *w:t*^{DetN/31} «út», mind igéknél, pl. *γ*^{DetN/31} «felmenni, közeledni», mind pedig határozószóknál, pl. *γ*^{DetN/31} «itt».²⁵ A másik determinatívum, A/2 olyan jelentéseket jelez mint «enni, inni, beszélni, gondolni, érezni» főleg igéknél, pl. *wm*^{DetA/2} «enni», *sdd*^{DetA/2} «elbeszélni», *mri*^{DetA/2} «szeretni».²⁶

A közvetlenül az istenek megszólítása után álló *w:y*^{DetN/31} szóalak értelme a determinatívum alapján következtetve az út, a menés, jövés stb. jelentéskörében mozoghat és a vocativusok után elsősorban imperativusban álló igealakot várunk: a megszólított istenek jöjjenek segítségül! A *w:y* szót tényleg értelmezhetjük imperativus sg. 2. szem. **way* vagy **waya* (esetleg **weya*) igealaknak és összevethetjük egyrészt a hettita *uwa-* (fonétikailag = *wa*²⁷) «jönni», *appan uwa-* «segítségül jönni», másrészt a luwiyai *awi-* «jönni» igével. A hettita **wa-*, **we-* bizonyára **u-ey-* > **wey-* alakra vezethető vissza²⁸ s ugyanezt a fejlődést feltehetjük a krétai *way(a)* (esetleg *weya*) imperativus esetében is, amelynél azonban még a *-ya*-igék osztályába való átmenettel is számolnunk kell.²⁹ Ugyanez a fejlődés a hettitában is éppen az imperativusnál megfigyelhető³⁰ és ha a luwiyai *i-ya-a* valóban az *i-* «menni» ige főimperativus sg. 2. szem. alakjának tekinthető³¹, akkor a luwiyai is párhuzamot kínál a *weya* < **u-ey-a* igealakhoz. Ha e magyarázatot elfogadjuk, akkor a varázsmondás kezdetét következőképpen fordíthatjuk: «Ó Šantaš és Kupapaš! Jöjj (segítségül)!»

²³ Vö. J. Friedrich: Hethitisches Elementarbuch. I. Heidelberg 1940. 87.

²⁴ Kupapašról A. Götz: Kulturgeschichte des Alten Orients. III. 1. Kleinasien.² 80, 133, E. Laroche: Les noms des Hittites. 294.

²⁵ Vö. A. Gardiner: Egyptian Grammar.³ 489.

²⁶ Vö. A. Gardiner: i. m. 442.

²⁷ Vö. H. Kronasser: Etymologie der hethitischen Sprache. 71 skk.

²⁸ H. Sturtevant—E. A. Hahn: A Comparative Grammar of the Hittite Language. I. New Haven 1951. 117, 4. jz.

²⁹ Azaz *wey-* > *weya-*.

³⁰ Vö. J. Friedrich: Hethitisches Elementarbuch. 36, 57.

³¹ E. Laroche: Dictionnaire de la langue louvite. Paris 1959. 50.

A második szó, $i^{\text{DetA}/2}y$, értelmének a determinatívum jelzése szerint az «enni, inni, beszélni, gondolni, érezni» jelentéskörében kell mozognia. Az egyiptomi $\text{šn}i^{\text{DetA}/2}$ «varázsolni» és $hk^{\text{DetA}/2}$ «mágia» arra mutatnak, hogy ez a jelentésmező mágikus, rituális cselekményeket és formulákat is foglalhatott magába. Minthogy az i - hieroglif jel szókezdetben — mint a hieroglif $i\text{šš}wr \sim A\text{š}sur$, $i\text{r}^{\text{rh}} \sim Alalah$ mutatja — idegen szókezdő a -hangot is visszaadhatott, kézenfekvőnek látszik az $i^{\text{DetA}/2}$ írásképet az a - «csinálni» ige imperativus sg. 2. szem. alakjának értelmezni. A hettitában az ennek megfelelő iya - igeének («egy beteget) rituális kezelni» jelentése is van és a luwyaiban az aya - «csinálni» ige és rövidült $a-a$ - és a - változatai egymás mellett fordulnak elő.³² Ennek az ige-tőnek a hangalakja a lyk nyelvben is a -vá redukálódott. Az a szót tehát az a - «csinálni, (egy beteget) rituálisan kezelni» ige tiszta tőalakjának illetve imperativus sg. 2. szem. alakjának értelmezhetjük és közvetlenül összevethetjük a hettita iya - ige iya imperativus sg. 2. szem. alakjával. A $-y$ hieroglif jelet, amely az $A/2$ determinatívum után áll, bizonyára csakúgy, mint a *Santa Kupapaya* megszólításban, mellérendelő enklitikus kötőszónak értelmezhető. Ezek alapján a ráolvasás tárgyalt részét következőképpen lehetne vokalizálni és értelmezni: *Santa Kupapaya! waya aya!* «Ó Šantaš és Kupapaš! Jöjj (segítséggel) és kezel meg rituálisan (a beteget)!»

A varázsmondás utolsó szava vagy kifejezése értelmének jelzésére ugyanaz az $A/2$ determinatívum szolgál, mint az utolsó előtti szóban. Minthogy azonban a determinatívum jelzőmezője meglehetősen széles, aligha lehet arra gondolni, hogy ugyanazt az értelmet jelzi, mint az utolsó előtti szónál. Kézenfekvő inkább arra gondolnunk, hogy a varázsmondásnak ebben az utolsó részében — az ázsiai betegség elleni idézett egyiptomi ráolvasáshoz hasonlóan — az a kívánság jutott kifejezésre, hogy a betegnek le kell győzni a betegséget. Az egyiptomi $sgr^{\text{DetA}/2}$ «nyugodt» és $r\text{š}w^{\text{DetA}/2}$ «örülni» azt bizonyítja, hogy az $A/2$ jelzőfunkciója a jólét jelentésmezőjét is felöleli. E megfontolások alapján a $m^{\text{c}}n\text{t}rk^{\text{DetA}/2}r$ hieroglif jelesoportot *man tarkari*-nak értelmezhetjük és a *man* (*mān*) szót a hettita és luwyaiban *man*, *mān* «ha» partikulával vethetjük össze, amely a potentialis és irreális, praesensszel egy kívánság kifejezésére is szolgál.³³ A *tarkari* alakot ugyanakkor egy *tark*- ige medio-passzív praes. sg. 3. szem. alakjának lehet tekinteni.

Ezt a *tark*- igeét nyilvánvalóan a hettita *tarḫ*- (-za-val) «megmozdít, legyűr, legyőz» és a lyk. *trqqa*- igékkel kell összevetnünk. Az egész kifejezést tehát hozzávetőleg így lehetne lefordítani: «(a beteg) győzze le (a betegséget)!». Minthogy a hieroglif írásban az egymás mellett álló azonos mássalhangzókat csak egyszer írják³⁴, a tárgyalt írásképeknek $mn\langle t \rangle trk^{\text{DetA}/2}r$ értelmezésére is lehetne gondolni, amelyet azután *mant tarkari*-nak értelmezhetünk. Ebben az esetben a $-t$ a hettita $-za$ partikulának³⁵ felelne meg és a hettita $-za \dots tarḫ$ -nak pontosan megfelelő szerkezettel volna dolgunk.

A hettitában a *tarḫ*- igeének csak aktív alakjait ismerjük, azonban a jelentéstani szempontból közelálló hettita *zahḫiya*- «legyőz, leküzd» aktív és me-

³² E. Laroche: i. m. 23.

³³ J. Friedrich: Hethitisches Elementarbuch. 79 és Hethitisches Wörterbuch. Heidelberg 1952. 134. A. Kammenhuber: Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch. 222.

³⁴ A. Gardiner: Egyptian Grammar.³ 52.

³⁵ Vö. J. Friedrich: Hethitisches Elementarbuch. 75 és Hethitisches Wörterbuch. 213. A. Kammenhuber: Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch. 213.

diális alakjait észrevehető jelentéskülönbség nélkül használják egymás mellett. A medium használatát talán az indokolhatta, hogy a cselekvés eredménye, azaz a gyógyulás a betegség legyőzése által végső soron a beteg személyére volt vonatkoztatható. A *tarkari* alak a *hi*-igeragozáshoz tartozik, viszont a hettita *tarḫ-* a *mi*-igeragozás szerint ragozódik. Ez a jelenség nyilvánvalóan arra mutat, hogy a két igeragozás kiegyenlítődése már Kafti nyelvében is megkezdődött.³⁶ A *tlrk*:^{DetA/2r} hieroglif jelsoportot önmagában véve *tarkaru*-nak, azaz medio-passzív imperativus sg. 3. szem. alaknak is magyarázhatnánk, azonban ebben az esetben a *man* (*mān*) partikula használata nem volna indokolt.

A fenti fejtegetések alapján a ráolvasás egész szövegét következőképpen értelmezhetjük:

Santa Kupapa-ya! waya a-ya! man<t> tarkari!

«Ó Šantaš és Kupapaš! Jöjj (segítségül) és kezeld meg rituálisa (a beteget)! (A beteg) győzze le (a betegséget)!»

V

A varázsmondás szövege hét (esetleg nyolc) szókészleti elemet tartalmaz, amelyek a következők:

<i>Santa-</i>	«Šantaš isten»
<i>Kupapa-</i>	«Kupapaš istennő»
<i>-ya</i>	«és, is»
<i>way-(wey-)</i>	«(segítségül) jönni»
<i>a-</i>	«(beteget) rituálisan kezelni»
<i>man</i>	«ha»
<i>-t (?)</i>	enklitikus partikula
<i>tark-</i>	«legyőzni, legyűrni»

Ha e szegényes nyelvi anyag segítségével megkíséreljük Kafti nyelvének helyzetét meghatározni, akkor a következő eredményre jutunk:

SZÓKÉSZLETI ELEMEEK

	Kafti nyelve	hettita	luwiyai	hieroglif-luwiyai	lyk
1	<i>Santa-</i>	—	<i>Šantaš</i>	—	—
2	<i>Kupapa-</i>	<i>Kupapaš</i>	—	<i>Kupapas</i>	—
3	<i>-ya</i>	<i>-ya</i>	<i>-ha</i>	<i>-ha</i>	<i>-ke</i>
4	<i>way-(wey-)</i>	<i>uwa-(*wey-)</i>	<i>awi-</i>	<i>83(-)wa-(ī)-</i>	—
5	<i>a-</i>	<i>iya-</i>	<i>aya-/a-</i>	<i>aia-</i>	<i>a-</i>
6	<i>man</i>	<i>man</i>	<i>man</i>	<i>man (?)</i>	—
7	<i>-t(i)</i>	<i>-z(a)</i>	<i>-ti</i>	<i>-ta/-ti</i>	<i>-ti</i>
8	<i>tark-</i>	<i>tarḫ-</i>	<i>*tarḫ-</i>	<i>*tarḫ-</i>	<i>trqqa-</i>

³⁶ A hettitára J. Friedrich: Hethitisches Elementarbuch. 36, 57.

NYELVTANI ELEMEK

1	-t(i)... <i>tarkari</i>	-za... <i>tarh-</i> <i>išha</i>	-ti... <i>aya-</i>	-ti... <i>aia-</i>	—
2	voc. <i>Santa</i>		voc. = nom.	?	?
3	imp. sg. 2. szem. <i>waya</i>	<i>iya</i>	<i>iyā</i>	<i>a-i-ā-a</i>	—
4	pass. sg. 3. szem. <i>tarkari</i>	<i>siyari</i>	<i>a-a-ya-ri</i>	<i>a-i-a-ru</i>	—

E táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy a ráolvasás nyelvében olyan sajátosságok figyelhetők meg, amelyeknek mindegyikét megtaláljuk a hettitaluwiyai nyelvcsoporthoz.³⁷ E nyelvi jellegzetességek egy része közös vonása e nyelvcsoporthoz valamennyi nyelvének, de másik része csak a hettitában vagy csak luwiyaiban és a hieroglif-luwiyaiban³⁸ fordul elő. Így a *Santas* istennév, az *a-* és a *tark-* ige, a *-t* visszaható partikula, az ablaut feladása az igeragozásban (*way(a)!*) olyan nyelvi elemek, amelyek a luwiyaire, hieroglif-luwiyaire és a lyk nyelvre jellemzők. A *Kupapaš* istennévre a luwiyaiban nincsen adatunk, viszont megvan a hieroglif-luwiyaiban s ez földrajzi szempontból bizonyára érthető is. A *Santa*, *Kupapa* típusú vocativusok csak a hettitából ismeretesek, azonban a vocativusként használt nominativusszal szemben nyilvánvalóan a régebbi nyelvállapotot képviselik s így bizonyára feltehető a meglétük a régebbi luwiyaiban és hieroglif-luwiyaiban is. Így csak két olyan eset marad, amelyben a ráolvasás nyelve a hettitához áll közelebb: a *-ya* «és, is» partikula a luwiyai *-ha* és a hieroglif-luwiyai *-ha*, lyk *-ke* partikulával szemben és a *way-* ige a luwiyai *awi-* alakokkal szemben. Minthogy azonban az **u-ey-* ige talán a hieroglif-luwiyai *šwai-* alakban is jelen van, a hettita és Kafti nyelve közötti egyezések a *-ya* «és, is» partikulára forlatozódnak. Azonban még ez az egyetlen egyezés sem látszik egészen biztosnak.

Több példa is van arra, hogy az egyiptomi írnokok a *y = ï* hieroglif jelet éppen ebben a korban idegen nevekben laringálisok és magánhangzók visszaadására használták. Így a *Niħi* és *Amki* helyneveket a hieroglif írásban *nny*^{DetN/25} és *ynk*^{DetN/25} alakban írják át. Ezek az átírások nyilvánvalóan mint *nñy* (*nyñl*, *nñll*) = **Niħi* (*Niħ*) és *ñnk* = **Anki* értelmezhetők. E példák alapján kézenfekvő ugyanezt a hangértéket feltenni a krétai varázsmondásban is, a *-ya* szóban, a *y* hieroglif jel számára. Ebben az esetben a *-y* jelet *-ñl*-nek lehetne értelmezni s benne a *-ha* «és, is» partikula átírását látni. Ha ez a feltevés helyesnek bizonyul, akkor a krétai ráolvasás nyelvi jegyei kizárólag a luwiyaival, hieroglif-luwiyaival és a lyk nyelvvel fognak összhangban állni. Ebből viszont világos útmutatás adódik arra, hogy Kafti nyelve a luwiyai és a hieroglif-luwiyai csoportjához tartozott. A luwiyaitól megfigyelhető eltérések viszont mindenesetre a mellett szólnak, hogy Kréta görögök előtti lakosságának nyelve e csoporton belül bizonyos tekintetben önálló nyelv lehetett.

³⁷ A luwiyai adatokra *E. Laroche*: Dictionnaire de langue louvite. 23, 24, 36, 37, 50, 67, 97.

³⁸ A hieroglif-luwiyai adatokra *P. Meriggi*: Hieroglyphisch-hethitisches Glossar. Wiesbaden 1962. 75 sk., 40 sk., 147, 15 sk., 81, 113 sk., 120 skk., 129. A lyk nyelvre *G. Neumann*: Lykisch. Handbuch der Orientalistik. I. Abt. II. Bd. I—II. Abschn. Lief. 2. Leiden—Köln 1969. 378.

Így a Kafti nyelvén hieroglif írásban fennmaradt ráolvasás nyelvi elemzése arra az eredményre vezet, hogy Kaftinak az a lakossága, amellyel az egyiptomiak az i. e. XV. században érintkezésbe kerültek, a luwiyaihoz és a hieroglif-luwiyaihoz közelálló nyelvet beszélhetett. Ez a következtetés azonban nem zárja ki egyrészt annak a lehetőségét, hogy ebben az időben Krétán más ethnikai elemek is élhettek, de másrészt nem lehet felhasználni annak a feltevésnek az alátámasztására sem, hogy Krétának luwiyai «őslakossága» lett volna.

Végül még arra a figyelemreméltó tényre kell rámutatnunk, hogy az egyiptomi írnokoknak aránylag pontos képzeteik voltak Kafti nyelvéről és hogy gondos rendszert dolgoztak ki a Kafti nyelvén feljegyzett ráolvasás leírására. Ebből az a kézenfekvő következtetés adódik, hogy az egyiptomi nagyvezírek kancelláriáiban, amelyek Kafti fejedelmeinek ajándékait és adóját átvették, voltak olyan tolmácsok és írnokok, akik Kafti nyelvét ismerték és egy hieroglif írásrendszert alkottak meg a Kafti nyelvén elhangzó szövegek lejegyzésére. Így a Kafti nyelvén mondott ráolvasás feljegyzése valószínűleg nem elszigetelt eset volt és remélhetőleg nem is fog Kafti nyelvének egyetlen emléke maradni a hieroglif írásbeliségben.